

Piotr Roszak

Universidad de Navarra, Pamplona
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
piotrroszak@umk.pl
ORCID: 0000-0002-2723-2667

17 (2024) 3: 299–316

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2024.016>

***Ad sensum* czy *ad verbum*? Akwinata wobec trudności tekstualnych w egzegezie biblijnej**

***Ad sensum* or *ad verbum*? Aquinas on Textual Difficulties in Biblical Exegesis**

Streszczenie. Charakterystyczną cechą egzegezy biblijnej Tomasza z Akwinu jest odwoływanie się do wielu wariantów tekstów Pisma Świętego. Wbrew obiegowym opiniom Akwinata nie opiera się jedynie na jednym tekście (np. Wulgaty), ale zestawia ze sobą różne tłumaczenia i stara się w ten sposób odpowiadać na trudności wynikające z lektury tekstu biblijnego. Czasami jednak nie tyle zestawia kilka możliwych opcji interpretacyjnych, ile wprost wybiera najlepszą. Widać w tym u niego staranie, aby dotrzeć nie tylko do odczytania samego brzmienia słów, lecz także do sensu, jaki zamierzył autor Pisma. W ten sposób ujawnia się jego rozumienie Objawienia, którego świadectwem jest Pismo Święte. Artykuł przedstawia najpierw podejście Akwinaty do tekstu biblijnego, widoczne w stosowanych przez niego procedurach egzegetycznych, gdy podkreśla braki w tekście lub możliwe inne lektury danego passusu, często sięgając do Ojców Kościoła, zwłaszcza za pośrednictwem *Glossy*, aby tam szukać wyjaśnień wątpliwości. Następnie analizowane są sytuacje, gdy Akwinata zgłasza różnice tekstualne (*obiectio litteralis*) i sam ustanawia gradację proponowanych rozwiązań, wskazując tym samym na kryterium ich wyboru.

Abstract. The characteristic feature of Thomas Aquinas' biblical exegesis is his reference to many variants of biblical texts. Contrary to popular opinion, Aquinas does not rely solely on one text (e.g., the Vulgate), but juxtaposes different translations and thus seeks to address the difficulties arising from reading the biblical text. Sometimes, however, he does not so much juxtaposes several possible interpretative options as he directly chooses the best one. This shows his effort not so much to reach the reading of the words themselves, but the meaning intended by the author of the Scripture. In this way, his understanding of Revelation, whose testimony is the Holy Scripture, is manifested. The article presents Aquinas' approach to the biblical text, visible in the exegeti-

cal procedures he employs, when he emphasizes the gaps in the text or possible alternative readings of a given passage, often referring to the Church Fathers, especially through the *Glossa*, to seek explanations for doubts. Then, situations where Aquinas raises textual differences and establishes a gradation of proposed solutions will be analyzed, thus indicating the criteria for its selection.

Słowa kluczowe: tomizm biblijny, sens dosłowny, średniowieczna egzegeza, Wulgata, hermeneutyka biblijna.

Keywords: Biblical Thomism, literal sense, medieval exegesis, Vulgate, biblical hermeneutics.

Wprowadzenie

Odkrywanie biblijnego zakorzenienia teologii św. Tomasza z Akwinu, będącego w swej pracy akademickiej *Magister in Sacra pagina*, jest jednym z postulatów tzw. tomizmu biblijnego (Roszak 2016) i brakującym elementem przez wieki zaniechanym w badaniach nad spuścizną Doktora Anielskiego (Chenu 1997). W ostatnich latach można zauważyć renesans zainteresowania egzegezą biblijną Akwinaty, zarówno obecną w komentarzach biblijnych, jak i wykorzystywaną w dziełach systematycznych, w których Tomasz proponuje wykładnię Pisma Świętego na podstawie przyjętych reguł hermeneutycznych. Główne zasady dotyczące sposobu interpretacji Pisma, zwłaszcza rozumienia sensu literalnego i duchowego, zawarł w pierwszej kwestii *Summy teologii*, ale również w *Komentarzu do Listu do Galatów czy Kwodlibetach*. Stanowisko Tomasza, chociaż często przytaczane, nie zawsze jednak było rozumiane tak samo, o czym mogą świadczyć np. spór między Beryl Smalley a Henrim de Lubac (Persidok 2015), opracowania Gilberta Dahana (1999), Ignacio Manresa (2017), czy też dyskusje prowadzone w kontekście egzegezy współczesnej, jakie cechują prace dominikanina Olivera-Thomas Venarda (2009) czy Matthew Leveringa (2016), właściwe dla tzw. tomizmu biblijnego (Roszak 2021).

O ile uwaga badaczy koncentrowała się na hermeneutyce, o tyle często nie doceniano w debacie dwóch istotnych dla egzegezy Tomasza wątków. Po pierwsze nie doceniano w wystarczającym stopniu jego rozumienia Objawienia, które podkreślało znaczenie wydarzeń (*res*), relacjonowanych przez słowa (*littera*), co zbliżało Tomasza (oczywiście w ramach jego kategorii językowych scholastyki) do rozumienia Pisma jako świadectwa Objawienia. Po drugie nie

zawsze podkreślano opieranie przez Akwinatę egzegezy na różnych wariantach tekstowych, często niestety przyjmując za krytykami nowożytnymi, że egzegeza scholastyczna była oparta wyłącznie na Wulgacie (Mantyk 2019), a tekst biblijny jako taki nie interesował św. Tomasza. Warto odnieść się do obu tych wątków, rozpoczynając od ostatniej kwestii, mianowicie sposobu traktowania tekstu – zwłaszcza trudności tekstualnych – przez Akwinatę.

1. Tomasz a tekst biblijny. Zaskakująca programowa wielość tłumaczeń

Wbrew obiegowym opiniom św. Tomasz nie prowadzi egzegezy jedynie na podstawie tekstu Wulgaty, bez rzekomo żadnego odniesienia do oryginalnych języków, w których zostały napisane księgi biblijne. Jego egzegeza bierze pod uwagę różne warianty tekstu oryginalnego przez odwołanie się zarówno do kluczowych terminów hebrajskich lub greckich, przytaczanych za opracowaniami, np. patrystycznymi i zbiorami średniowiecznymi, jak i odwołuje się do *alia littera*, a więc innego tłumaczenia, wybierającego odmienną interpunkcję, zwroty czy słowa (Roszak 2013). W praktyce wygląda to tak, że Tomasz nieraz zestawia ze sobą trzy różne tłumaczenia, jak choćby w przypadku komentarza do Psalmów, które to warianty następnie porównuje i ocenia pod względem wiarygodności, szukając najlepszego rozwiązania. To istotna informacja dla zrozumienia tego, jak Tomasz traktuje tekst biblijny jako taki.

1.1. Sposoby odczytywania tekstu biblijnego

Wspomniany już komentarz do Psalmów, powstały pod koniec życia Akwinaty i będący *reportatio* jego wykładów w Neapolu, zakończonych najprawdopodobniej na Ps 54, w programowy sposób przedstawia Tomaszową pracę na tekstach biblijnych. Z jednej strony widać, jak Tomasz stara się dotrzeć do wariantu odpowiadającego tekstowi oryginalnemu, gdy stwierdza, że tekst tłumaczenia nie wydaje mu się poprawny, np. z powodu użycia niewłaściwego czasu. Używa wówczas zwrotu dotyczącego brzmienia tekstu (*quantum ad superficiem*) i zaznacza teologiczny kłopot z jego odczytaniem¹. Dobrze to ilustruje sytuacja podczas komentowania Ps 26 (Vlg), gdy opowiada się za

¹ Do tej formuły odwołuje się m.in. w *Super Sent.*, lib. 2, d. 12, q. 1, a. 2 co., gdzie zauważa różnice w interpretacji kolejności dzieła stworzenia zapisanego w Księdze Rodzaju,

zwrotem „Ty jesteś moim wspomóżycielem”, jaki pojawia się w tekście hebrajskim, zamiast „Bądź moim wspomóżycielem”. Lepiej to odpowiada sensowi tekstu tego psalmu, który podkreśla, że Bóg był w przeszłości wsparciem dla psalmisty, a wspomnienie udzielonej łaski jest podstawą nadziei na aktualną pomoc Bożą².

Sytuacji, w których Tomasz dostrzega, że *littera ista corrupta*, a więc, że analizowany tekst biblijny nie jest wiarygodny, jest więcej i dowodzą one tego, że Tomasz nie stawia na wymuszone konkordyzacje, aby uzgodnić za wszelką cenę istniejące rozbieżności. Woli raczej sprawdzić, czy tekst jest dobry, niż budować interpretacje dla ratowania sensu zastanego tekstu. W ten sposób pojawiają się u Tomasza odniesienia do różnych wariantów tekstu biblijnego, które porównuje ze sobą i często decyduje, która propozycja tekstu jest lepsza. Tak jest w przypadku np. interpretacji Ps 4, gdy w ramach jednej z tzw. *notae*, a więc przerywającego tok wywodu wprowadzenia obszerniejszego wyjaśnienia tematycznego, zauważa, że istnieją dwa warianty tekstu, które różnią się użytą osobą:

Lecz należy zauważyć, że są dwie wersje tekstu. Jedna mówi: **wysłuchał**, a inna ma **wysłuchałeś**. I z tym ostatnim zgadza się Hieronim, mówiąc: **wysłuchałeś**, nie jest to jednak dobrze uargumentowane. Mówi więc: **gdy wzywałem, wysłuchałeś (Ps 4,2)**³.

Takie obserwacje dotyczące tekstu, który ma więcej niż jeden wariant (a więc ma *duplex littera*), jest znacznie więcej i dowodzi to uważności Akwiny na tekst biblijny⁴. Różnice dotyczą niekiedy formy gramatycznej⁵, innym

czy też *Super Iob.*, cap. 3, gdzie pierwsze odczytanie tekstu wydaje się banalne i frywolne, dlatego Tomasz wyjaśnia go głębiej.

² *Super Psalmo* 26, n. 10: „Sed quantum ad superficiem non videtur ista littera recta esse, quia melius videtur dicendum esse, adjutor meus es tu, et sic habetur in Hebraico, scilicet auxilium meum fuisti”.

³ *Super Psalmo* 4: „Sed notandum quod hic est duplex littera: una dicit: *exaudivit*: alia habet *exaudisti*; et huic concordat Hieronymus dicens, *exaudisti*; in hoc tamen non est vis. Dicit ergo: *cum invocarem, exaudisti et cetera*” (tł. T. Babnis). Warto pamiętać, że niekiedy u Tomasza *littera* może oznaczać też sens dosłowny, nie zawsze wariant tekstualny.

⁴ *Super Mt.* [rep. *Leodegarii Bissuntini*], cap. 18 l. 2. „Nonne relinquit nonaginta novem in montibus? Non est littera in deserto, sed in montibus, sicut habetur in Graeco. Hoc tripliciter exponitur”.

⁵ *In II Tim.*, cap. 1 l. 4. „Etiam Deus est potens conservare suum apostolum usque ad mortem suam. Deinde cum dicit formam habens, inducit ad sequelam sui, et est duplex littera. Una dicit habe, altera habens”.

razem liczby pojedynczej lub mnogiej, gdy w Mt 22 „i posłał swoje sługi, żeby wezwali zaproszonych”, powołując się na Orygenesa (Vijgen 2019), przytacza inny wariant „posłał swojego sługę”⁶. W zależności od komentarza informacje o innych wariantach czerpie Tomasz także od Hieronima, jak to następuje choćby w komentarzu do Psalmów. Przykładem może być wyjaśnienie Ps 10, w którym zestawia ze sobą trzy warianty: „albowiem to, co uczyniłeś, zniszczyli”, albo „albowiem tego, którego uczyniłeś” lub wariant Hieronima: „albowiem prawa, które uczyniłeś, zniszczyli”, wskazując na pierwszy jako lepszy⁷. Od Hieronima czerpie Tomasz właściwą językowi hebrajskiemu plastyczność odniesień, których nie dostrzega w innych tłumaczeniach, jak w przypadku Psalmu 3, gdy zamiast formuły „Ty, Panie, przysposobiasz do obrony”, Tomasz konstatuje, że lepiej widać ideę kryjącą się w tych słowach w tekście Hieronima „tarcza moja wokół mnie” (*clypeus meus circa me*), porównując Boże wsparcie do obrony za pomocą tarczy⁸.

Rozważanie podwójnych wariantów tekstowych nie jest prostym ich przedstawieniem czytelnikowi czy słuchaczowi wykładów (skoro komentarze Akwinaty powstawały zasadniczo jako *reportationes*, notatki z wykładów, potem przeglądane przez mistrza), ale rozwijaniem tematów, które one wywoływały. Widać to na przykładzie analizy fragmentu Ps 16, gdy Tomasz porównuje brzmienie z *Psalterza Rzymskiego*: „Panie, rozprosz ich w ich życiu” z innym wariantem „Panie, wyrzuć ich z ziemi”. Każdemu poświęca uwagę, wprowadza najpierw parafrazę zaznaczaną formułą *quasi dicat* (Narvaez 2015), a następnie pytaniami do tekstu. Niemniej jednak widać, jak – przytaczając drugą formę – św. Tomasz interesuje pokazanie zbieżności interpretacyjnych, że chodzi o to samo znaczenie, a więc, że wyrzucenie z ziemi oznacza wyłączenie z reszty, to znaczy ze społeczności wybranych. W ten sposób zamarkowanie różnic tekstualnych nie jest popisem znajomości tradycji i pochodzenia tekstu, ale elementem konstruowania sensu teologicznego (*sententia*)⁹.

⁶ *In Matt*, cap. XXII, lect. 1, n. 1758.

⁷ *In Ps.* 10, n. 1. „Hic ponitur injusta actio eorum, quoniam quae perfecisti destruxerunt. Alia littera, quoniam quem perfecisti; sed prima melior est, et secundum Hieronymum, quoniam leges quas perfecisti destruxerunt”.

⁸ *In Ps.* 3, n. 2. „Dicit ergo, *tu autem domine*; quasi dicat: isti insurgunt ad bellandum, sed tu suscipis ad protegendum. Et hoc est melius per litteram Hieronymi quae dicit: *clypeus meus circa me*, quasi defendens me sicut clypeus”.

⁹ *In Ps.* 16, n. 5.

Te praktyki nie ograniczają się tylko do wybranych komentarzy do Starego Testamentu, ale także dotyczą Nowego Testamentu, a ciekawym przykładem może być *Wykład Listu do Hebrajczyków*¹⁰. Pojawia się tam częste odniesienie do różnych wariantów tekstowych, *alia littera*, a ono okazuje się szczególnie potrzebne przy wyjaśnieniu zdania, że „Żywe jest Słowo Boże” – *vivus est sermo Dei* (Hbr 4,12), które w swym pierwszym odczytaniu może nastroczać trudności¹¹. Tomasz zauważa, że istnieje termin *sermo* odpowiadający greckiemu *logos*, tłumaczonego także jako *verbum*. Dalej Tomasz wyprowadza konsekwencje z tego zrównania *sermo* i *verbum*, wskazując na szereg aspektów pochodzenia Słowa, będącego zasadą życia tego, co od Niego pochodzi jako *verbum Dei primordiale*. Żywość tego słowa polega na tym, że jak w przypadku każdej żywej istoty cechuje się zdolnością do ruchu i działania. Posiadanie życia w sobie to posiadanie ciągłego *vigor* względem stworzenia. Ale Tomasz nie stroni od interpretacji żywego Słowa jako nawiązania do cielesności Chrystusa, który powstał z martwych i już nie umiera.

Niejednokrotnie św. Tomasz zestawia różne tłumaczenia, jak w przypadku Hbr 10, rozbieżności między *non placebit animae meae* oraz *non erit recta anima eius*, zauważając, że jednak chodzi o ten sam sens¹². Podobnie postępuje w Hbr 11, gdy Tomasz przytacza dwa warianty Ps 40,6, kiedy porównuje *nostra littera* z tłumaczeniem Hieronima dotyczącym niemożności opisanego wszystkiego, co się zdarzyło¹³. Zresztą uwaga Tomasza nie tylko dotyczy porównywania brzmienia, ale zauważa różnice strukturalne, jak choćby w przypadku psalmu 9, gdy widzi, że Hieronim wyraził myśl w jednym wersecie, choć w innych tłumaczeniach jest inaczej¹⁴.

W tym wszystkim Tomasz nie pozostaje niewolnikiem śledzenia brzmienia literalnego, choć uważa je za konieczny punkt wyjścia. Potrafi po szerszej

¹⁰ Por. *Super Heb.* [rep. Vulgata], cap. 8 l. 3: „Sciendum tamen est, quod ubi habemus peccatorum, **alia littera** habet peccati”.

¹¹ *Super Heb.* [rep. Vulgata], cap. 4 l. 2: „Ista littera de se videtur habere difficultatem, tamen considerando aliam translationem, planior est”.

¹² *Super Heb.* [rep. Vulgata], cap. 10 l. 4. „Quia enim in potestate habentis fidem est ipsam perdere vel servare, ideo dicit si subtraxerit se, scilicet a fide et a iustitia, non placebit animae meae. Littera nostra habet non erit recta anima eius. Et est idem sensus”.

¹³ *Super Heb.* [rep. vulgata], cap. 11 l. 7.

¹⁴ *In Ps.* 9: „Hieronimus habet totum hoc sub uno versu”.

analizie różnych niuansów językowych wznieść się ponad dywagacje, stwierdzić *patet littera*, aby rozpocząć prezentację sensu mistycznego¹⁵.

1.2. Egzegeza a tłumaczenia

Tomasz ma to niejako we krwi jeszcze od czasów pracy u boku Alberta Wielkiego, kiedy – jak pokazują manuskrypty przejrane przez Marię Burger (2009) z autografami Akwinaty – pojawiają się wzmianki o *alia translatio*. To znaczący zadaniem asystenta była wówczas praca z tłumaczeniami, porównywanie ich. Nie można więc mieć wyobrażenia o średniowiecznej pracy jako bazującej na ustalonej wersji tekstu, ale istnieje ciągła konieczność, aby się odwoływać do innych utworów. Praca ta odbywa się ze świadomością istnienia ‘lepszych tłumaczeń’, fałszywych, które trzeba odrzucić, ale jednocześnie o przekazie prawdy, który nie jest jednokanałowy.

Co wydaje się ważne dla Tomasza, który chociaż operuje tłumaczeniami, sięga do etymologii słów, rozważa warianty tekstualne, to jednak nie zachowuje się jak współczesny egzegeta, który poświęca sporo uwagi warstwie językowej (Torrijos 2019). Widać u niego programową niechęć do zasłaniania, ryzyka gubienia się w gąszczu drugorzędnych kwestii, stąd stara się rozstrzygać wątpliwości, wprowadza lepsze rozwiązania: św. Tomasz opowiada się za konkretnymi rozwiązaniami i zestawia najważniejsze kwestie. Trudno spodziewać się czegoś innego po autorze *Summy teologii*, gdzie dobór argumentów przeciwnych (*obiectioes*) nie jest rozciągnięty na kilka stron, ale trafnie identyfikuje najważniejsze argumenty i na nie odpowiada.

Epoka Tomasza jako czas pracy nad tekstem biblijnym następuje po okresie działalności Hugona de St. Cher. Ale jak zauważa Giambrone, może zastanawiać, dlaczego Tomasz nie zapisał się do dominikańskich szkół językowych, które powstawały w tamtym czasie, choć nie ma zgody co do ich realnego celu, czy było to prowadzenie misji wśród Żydów i Arabów, czy też raczej dostęp do oryginalnych tekstów, które – jak pokazuje przykład Toledo – wnosili wiele do kultury intelektualnej epoki. W tym kontekście warto podkreślić kwestię tzw. *veritas hebraica*, a więc odnoszenia proponowanych

¹⁵ *Super Mt.* [rep. Petri de Andria], cap. 1 l. 4. „Notandum autem quod de illis qui fuerunt ab Abiud usque ad Ioseph, nulla fit mentio in libris sacrae Scripturae, sed ex annalibus Hebraeorum, quos Herodes pro magna parte comburi fecit ut occultaretur ignobilitas sui generis, accepta sunt. Patet littera. Sensum mysticum prosequamur”.

wyjaśnień do tekstu hebrajskiego (Liere 2022). To nawiązanie do praktyki konfrontowania egzegezy chrześcijańskiej z żydowskim odczytaniem Starego Testamentu, które stało się podstawą aktywności zwłaszcza Andrzeja ze św. Wiktora. Tym terminem określano szeroko reprezentatywną interpretację żydowską danego passusu, zapewne uważając, że istnieje jedna ‘wzorcową’ interpretacja, punkt odniesienia, pomimo rozbieżności na przykład wśród rabinów.

Niemniej jednak sam Akwinata odnosi się do takiego myślenia ‘zbiorcze-go’ o egzegezie żydowskiej, choć nie tyle jako o konkretnych wyjaśnieniach, ile rozumiejąc teksty oryginalne w języku hebrajskim, jak w przypadku np. jego komentarza do Ewangelii Mateusza¹⁶ czy Listu do Rzymian¹⁷, a także w ramach dzieł systematycznych (gdzie pojawia się w *obiectioes*)¹⁸. Nie jest takich miejsc wiele w jego dziełach, ale Tomasz znacznie częściej odwołuje się do hebrajskiego brzmienia i stara się przytoczyć interpretacje na podstawie sensu płynącego z tekstów oryginalnych, co widać po jego komentarzu do Psalmu 4, gdy w jednej z *notae* stwierdza: „Sed notandum est, quod hic in Graeco est *diapsalma*, in Hebraeo vero est *sela*, quod Hieronymus translulit, *feliciter*, vel *semper*”¹⁹. Następnie św. Tomasz wskazuje, że „lepsze” jest rozwiązanie Hieronima, który wybierając lekcję *feliciter*, zbliża się do hebrajskiego rdzenia ‘pokojowo’, a tłumaczenie greckie nie ma sensu w kontekście tego psalmu.

W innym tekście zauważa, że „Wśród Żydów pułapka oznacza dół”²⁰, a co lepiej tłumaczy kontekst psalmu. Zresztą określenie *apud Hebraeos* często pojawia się u Tomasza, aby oznaczyć sposoby wypowiedzania się właściwe dla języka hebrajskiego, jak np. Bosra jako miasto ufortyfikowane jest określeniem wszystkich miastfortec²¹, albo jak się wymawia poszczególne litery

¹⁶ *Super Mt.* [rep. Leodegarii Bissuntini], cap. 12 l. 1. „Hic introducitur auctoritatem, quae habetur Is. XLII, 1. Et sciendum quod alii apostoli dicunt auctoritates secundum Hebraicam veritatem, alii secundum expositionem Septuaginta, alii sensum solum verbis exprimebant.”

¹⁷ *Super Rom.*, cap. 1 l. 6. „Quod quidem accipitur secundum litteram Lxx. Nam in littera nostra, quae est secundum Hebraicam veritatem, dicitur iustus ex fide sua vivit.”

¹⁸ Por. *Summa theologiae* I, q. 39, a. 3, arg. 2; *De malo*, q. 15, a. 1, arg. 6.

¹⁹ *In Ps.* 4, n. 3.

²⁰ *Super Psalmo* 7, n. 9.

²¹ *Super Isaiam*, cap. 8 l. 1.

w alfabecie hebrajskim²², czy zatrzymać się na kształcie kalendarza żydowskiego²³ i jego świąt²⁴.

Ciekawym przykładem może być fragment z Ewangelii św. Matusza, gdy padają słowa „Gdzie będzie padlina, zlecą się i orły” (Mt 24,28): dwa wyjaśnienia, bo *corpus* nie jest tożsamy z hebrajskim, w których są zwłoki: Tomasz wprowadza *notae* i nadaje sens chrystologiczny, nawiązujący do męki Chrystusa. Przy tym jest to operowanie obrazami: metafora ‘zwijanego obozu’, który dokonuje się przez dźwięk trąby; jawność przyjscia (1) oraz ujawnienie się Chrystusa z ranami po męce na końcu czasów (2), albo święci i gromadzenie się na Eucharystii (3).

Jak więc można zauważyć, w praktyce egzegetycznej uważność Tomasza na tłumaczenia i świadomość wynikających stąd wyzwań są duże²⁵. Wpisana jest jednak w szersze teologiczne ramy sensu Pisma Świętego, które jest żywym Słowem danym w Kościele, a więc tłumaczenie nie jest jedynie podróżą wstecz, ale także ‘do przodu’, w kierunku celu, dla którego zostało dane (Vial de Amesti 2023). Współczesnego czytelnika mogą z tego powodu zaskoczyć Tomaszowe deklaracje, że rozbieżności w tłumaczeniach nie zasłaniają jednak prawdy: jak w przypadku refleksji nad tym, którego dnia – szóstego czy siódmego – zrealizowało się dzieło stworzenia, i stwierdza, że oba tłumaczenia zawierają prawdę (*utraque translatio veritatem continet*), gdyż wszystko zależy od tego, jaki rodzaj doskonałości ma się na myśli, czy osiągnięcia integralnych części całości czy też doskonałość związaną z osiągnięciem celu²⁶.

Na osobne omówienie zasługiwałaby relacja Tomasza wobec tłumaczenia Septuaginty (LXX), do której powraca w sytuacji porównywania różnych wariantów tekstowych. Czasami Tomasz wyraźnie opowiada się za jej sugestią tekstu²⁷, a wariant LXX zasadniczo oddaje główny sens i dlatego broni

²² *Super Mt.* [rep. Petri de Andria], cap. 5 vs. 18 „apud Hebraeos aleph aliquando sonat A aliquando E”.

²³ *Super Heb.* [rep. vulgata], cap. 9 l. 2

²⁴ *Super Mt.* [rep. Petri de Andria], cap. 1 l. 5.

²⁵ *Super Psalmo* 11, n. 4: „*Probatum terrae, idest a terra: Graeci autem ablativo carent. Haec autem est translatio de Graeco, purgatum septuplum, idest perfectè*”.

²⁶ *Super Sent.*, lib. 2, d. 15, q. 3, a. 1c: „In nostra enim translatione consummatio operum adscribitur diei septimae, in alia vero diei sextae. Utraque autem veritatem habere potest”.

²⁷ *Super Mt.* [rep. Petri de Andria], cap. 1 l. 2; „melior est autem littera Septuaginta”.

jego dopuszczalności w interpretacji²⁸. Innym razem nie bierze go pod uwagę w swoich rozważaniach.

1.3. Znaczenie *Glossa Ordinaria*

Na zakończenie, warto dodać, że Tomaszowe komentarze do ksiąg biblijnych to nie glossa do Glossy, gdyż Tomasz w centrum stawia tekst biblijny, ale jej głos uwzględnia się jako synonim ‘stanu obecnego’. Jej interpretacja nie jest bezkrytycznie przyjmowana, gdyż nie jest ona wyrocznią, za którą bezwiednie podąża egzegeta. Jak podkreśla Gilbert Dahan, Tomasz wprost niekiedy uważa propozycje Glossy za wymuszone (*extorta*) lub zniekształcone (Dahan 2009). Z tego powodu wskazuje na inne połączenie wersetów niż w Glossie, proponując często własną *divisio textus*, która lepiej oddaje intencje Apostoła, na której szczególnie Tomaszowi zależy (Lombardo 2021). Ale nie odrzuca Glossy całkowicie, lecz traktuje ją jako kontekst, w którym porusza się jego wyjaśnienie Pisma Świętego. Dlatego odniesienia do *Glossa Ordinaria* to zaśób podstawowych i klasycznych linii interpretacyjnych, których nie można zignorować, ale także źródło informacji o zwyczajach ludów biblijnych.

Gdy Akwinata jednak w wykładni przytacza wyjaśnienie *secundum Glossam*, to ma na myśli propozycje, jakie kryją się w *Glossa Ordinaria* lub w *Magna Glossatura* Piotra Lombarda (w przypadku Listów św. Pawła i Psalmów). Tam znajduje wyjaśnienie mistyczne, jak w przypadku Ps 4²⁹ albo Ps 3³⁰, gdy proponowana jest wykładnia eklezjologiczna.

Najwięcej odniesień do Glossy spośród komentarzy biblijnych, według *Corpus Thomisticum*, znajduje się w komentarzu do Psalmów, a następnie w wyjaśnieniu Listu do Galatów i Hebrajczyków. Niezbyt często św. Tomasz

²⁸ *Super Heb.* [rep. vulgata], cap. 11 l. 5. „Item, per fidem adoravit fastigium virgae eius; hoc habetur Gen. XLVII, 31, ubi dicitur, quod fecit Ioseph iurare, quod sepeliret eum in sepulchro patrum suorum, et post iuramentum, tamquam securus de promisso, adoravit ad caput lectuli, ut dicit littera nostra; vel fastigium virgae eius, ut dicunt Septuaginta; vel super fastigium, ut habetur in Graeco. Et totum hoc potest stare...”

²⁹ Ps 4: „Et haec est differentia litteralis; sed mystice et secundum Glossam, Psalmus significat bonam operationem; canticum vero exultationem mentis de aeternis”.

³⁰ Ps 3: „Potest autem aliter legi Psalmus iste secundum Glossam, ut scilicet loquatur hoc totus Christus, idest Ecclesia et caput ejus inter procillas persecutionum constituta. Vel moraliter potest legi Psalmus iste in persona uniuscujusque fidelis, qui a vitiiis et cupiditatibus impugnatur. Et secundum hoc per David accipitur quilibet fidelis, per Absalon vitia et carnales concupiscentiae, sicut patet in Glossa”.

cytuje Glossę wprost, raczej streszcza jej stanowisko interpretacyjne i rekonstruuje zawartą w niej argumentację, która nieraz jest podstawą do rozpoczęcia *quaestio*, jako że kłóci się z proponowanym przez Akwinatę wyjaśnieniem danego fragmentu.

2. Reakcje św. Tomasza na problemy interpretacyjne

Po zarysowaniu wrażliwości Tomasza na dotarcie do tekstu oryginalnego i uwzględnianiu go w proponowanych interpretacjach warto skupić się na sytuacjach, w których Akwinata natrafia na kłopoty z interpretacją. Jakie przyjmuje wówczas kryteria, dzięki którym rozwiewa te wątpliwości? Co stanowi podstawę lub rację podejmowanych decyzji interpretacyjnych? Wedle jakich kryteriów oceniać proponowane rozstrzygnięcia egzegetyczne? Te wszystkie pytania znajdują swoje odbicie w komentarzach i sposobach postępowania Akwinaty, gdy tekst biblijny nastrocza trudności przy odczytaniu lub powierzchownej interpretacji. Nieraz to kwestia właściwego odczytania struktury zdaniowej, jak w przypadku sugestii św. Tomasza z *Komentarza do Ewangelii św. Matusza* (rozdz. 13), gdy zauważa, że tekst ma pewną wstawkę (*interpositio*)³¹, ale nieraz to brak potwierdzenia dla interpretacji w samym tekście biblijnym.

2.1. *Haec expositio non consonat litterae*

W toku wyjaśnień Pisma pojawia się sytuacja odpowiedniości interpretacji bądź jej braku względem brzmienia tekstu biblijnego. Nie jest to zresztą jedynie domeną komentarzy biblijnych Tomasza, ponieważ odnajdujemy to np. w *Komentarzu do Sentencji*, gdy rozważana jest kwestia kolejności dzieła stworzenia, istnienia ciemności i pojawienia się światła. Takie stanowisko uznające, że najpierw było stworzenie, a potem kolejne elementy, Tomasz kwituje: „Et hoc quidem magis consonat litterae Genesis secundum suum sensum planum”³².

Ale w przeważającej większości przypadków to cecha komentarza do Ewangelii św. Mateusza, w której Tomasz przytacza różne interpretacje, często

³¹ *Super Mt.* [rep. Leodegarii Bissuntini], cap. 13 l. 1. „De primo ponitur. Et sciendum quod littera habet interpositionem, et debet sic intelligi. Omnis qui audit verbum regni, et non intelligit, venit malus, et rapit quod seminatum est in corde eius”.

³² *Super Sent.*, lib. 2, d. 13, q. 1, a. 4 ad 1; por. także: *Super Sent.*, lib. 2, d. 11, q. 2, a. 5 co.

nie podając ich autora, lecz – co było w jego zwyczaju – ogólnie stwierdzając: *dicunt aliqui*, ale zaznacza, że nie zgadzają się one z komentowanym tekstem biblijnym. Innymi słowy, określenie, że proponowane interpretacje odbiegają od tekstu, to sposób na zwrócenie uwagi słuchaczy na niewłaściwe wyjaśnienia, bo nadwyrażające sam tekst. Przykładem zastosowania tej formuły *haec expositio non consonat litterae* może być pytanie, dlaczego budowanie grobów prorokom zostaje potępione przez Jezusa w Mt 23,29, choć wydawać by się mogło, że przecież składa się ciała świętych w ozdobnych grobach ze srebra lub złota³³. Pierwsza z odpowiedzi sugeruje, że chodzi o uzasadnienie dla niegodziwych działań, skoro już poprzednicy ich podobnie czynili. A chociaż przy tej okazji odwołuje się do zwyczaju, by przypisywać to, co nowe, jakiemuś przeszłemu zdarzeniu czy postaci, co jest charakterystyczne dla Pisma Świętego, to jednak nie odpowiada to ‘literze tekstu’, a więc jego sensowi dosłownemu. Dlatego Akwinata przyjmuje drugie wyjaśnienie, że Jezusowe *biada* nie dotyczy samego budowania grobów prorokom, ale czynienia tego z intencją, aby się ludziom podobać i z czysto zewnętrznego pobudek.

W tego rodzaju interwencjach Tomasz egzegety pojawia się często czasownik *consonare*, który dobrze oddaje sens interpretacji mającej ‘współ-brzmieć’ z tekstem, gdyż tym samym nie chodzi o dwa różne brzmienia albo ich pełne utożsamianie, sprowadzenie do jednego. Takie samo postępowanie przyświeca jednak Tomaszowi w innych przypadkach, gdy mianowicie pyta, dlaczego po wyznaniu Piotra pod Cezareą Filipową Chrystus zabrania uczniom mówić, że On jest Mesjaszem, skoro wcześniej sam ich wysłał, aby głosili Królestwo Boże. Odpowiedź, że czym innym jest głosić Królestwo Boże, a czym innym Chrystusa, wydaje się Tomaszowi powierzchowna, bo przecież w głoszeniu Królestwa zawiera się oznajmianie samego Zbawiciela. Dlatego szuka innych wyjaśnień, bardziej zgodnych z sensem tekstu i w tym celu szuka interpretacji Ojców Kościoła, w tym przypadku Hieronima i Chryzostoma³⁴. Warto przy tym zauważyć, że Tomasz niekiedy manifestuje wprost własne stanowisko (*ut credo*) wobec analizowanego tekstu i jego struktury³⁵, innym po prostu przedstawia opinie Ojców, a czasem traktuje różne dywagacje jako nieistot-

³³ Por. *In Matt*, cap. XXIII, lect. 2 (n. 1882).

³⁴ *In Matt.*, cap. XVI, lect. 3 (n. 1394).

³⁵ *In Matt.*, cap. XXVI, lect. 1: „Sed, ut credo, non ad diem immediatum refertur...”

ne³⁶. Innym razem owa *consonantia* dotyczyć będzie adekwatności danego tłumaczenia, co występuje w komentarzu do Psalmów³⁷.

2.2. *Obiectio literalis*

W innych przypadkach św. Tomasz używa określenia *obiectio literalis* lub *quaestio litteralis*, gdy dostrzega brak spójności między różnymi tekstami biblijnymi. Ta sprzeczność tekstualna często dotyczy na przykład różnych relacji ewangelistów o danym wydarzeniu z życia Jezusa, rozbieżności co do kolejności zdarzeń lub jakiegoś szczegółu. W ten sposób odsłania się wrażliwość Tomasza biblisty, który nie lekceważy innych wariantów, ale stara się udzielić odpowiedzi na pytania o przyczyny odmiennych relacji biblijnych. Podobne próby uzgadniania lub wyjaśniania tekstów ewangelicznych proponował m.in. św. Augustyn w *De consensu Evangelistarum*, ale także późniejsi egzegeci chrześcijańscy.

W komentarzach Akwinaty to częsta praktyka, w ramach której zatrzymuje się interpretację szczegółową danego passusu, aby wyjaśnić fundamentalną kwestię zgodności historycznej. Innymi słowy, Tomasz wprowadza *quaestio*, ale dotyczy ono nie tyle zagadnień dogmatycznych, ile rozbieżności w tekście biblijnym. Doskonale widać tę procedurę w *Komentarzu do Ewangelii św. Mateusza*, gdy Tomasz zastanawia się, np. kiedy Chrystus wypowiada poszczególne słowa, gdyż co do tego Ewangelisci różnią się, np. Łk i Mt. W takiej sytuacji Tomasz przytacza najpierw opinie Ojców, znając proponowane przez nich rozwiązania, jak np. zdanie Augustyna, że różnice w tekstach Ewangelii biorą się z tego, że Łukasz trzyma się chronologii, a Mateusz zapamiętanych wspomnień. Podobnie, gdy sprawa dotyczy rozstrzygnięcia, co oznacza „wtedy”, które się pojawia w Ewangelii, a mogące oznaczać nieokreślony czas, jak podawał Augustyn, albo dwie wypowiedzi inaczej zapamiętane³⁸.

³⁶ *In Matt.*, cap. XXII, lect. 4, n. 1826.

³⁷ *In Ps.* 4, n. 4: „hoc magis sonat littera Hieronymi”.

³⁸ *In Matt.*, cap. XXII, lect. n. 944: „Sed hic est quaestio litteralis, quia Lucas istud alio ordine ponit. Ponit enim in missione discipulorum; iste hic. Respondet Augustinus. Videtur quod Lucas magis ordinem servet historiae: hic autem seriem memoriae. Sed tunc obiicitur quod hic dicitur tunc; ergo videtur quod hic magis series textatur historiae. Respondet Augustinus, quod tunc tempus indefinitum dicit. Vel aliter potest dici quod bis dixit haec verba, et ideo potuit esse et tunc secundum istum, et tunc secundum Lucam”.

W innym przypadku, po przypowieści o siewcy, mowa jest, że zbliżyli się uczniowie do Jezusa, a Tomasz pyta, jak to możliwe, skoro wcześniej mowa była, że znajdował się w łodzi i stamtąd głosił przypowieść. Podaje dwa rozwiązania – albo byli z nim w łodzi, zatem zbliżyli się fizycznie lub duchowo z racji na obawę, albo byli poza łodzią, na brzegu i po prostu przyплыnęli do niego³⁹.

Jeszcze innym przykładem sprzeczności tekstualnej, na którą natrafia egzegeza i nie ignoruje, ale czyni z tego *quaestio*, jest Mt 22,35–36, gdy mowa o pytaniu jednego z faryzeuszów, które z przykazań w Prawie jest najważniejsze. Marek inaczej relacjonuje to spotkanie Jezusa, zaznaczając, że Chrystus spojrział ‘z miłością’ na owego faryzeusza, u Mateusza zaś wskazuje się na podstęp faryzeusza kryjący się w jego pytaniu. Wyjaśniając te różnice, św. Tomasz idzie za tokiem rozumowania św. Augustyna⁴⁰, który proponował rozbieżność między Markiem a Mateuszem wyjaśnić w ten sposób, że najpierw pytający przyszedł z zamiarem kuszenia, ale potem zmieniło się jego podejście. Zresztą w podobnym duchu wypowiadali się inni Ojcowie, np. Jan Chryzostom.

Podobnie postępuje Akwinata, gdy zauważa rozbieżność co do okoliczności, w których św. Piotr wypowiada zdanie, że choćby wszyscy się zaparli Jezusa, to On tego nie zrobi. Mateusz sugeruje, że stało się to po opuszczeniu Wieczernika, w trakcie dialogu z Jezusem w Ogrodzie Oliwnym, natomiast Łukasz i Jan zdają się sugerować, że nastąpiło to przed opuszczeniem Wieczernika. Tomasz przytacza opinię św. Augustyna, że Piotr powiedział to trzy razy, dwa w Wieczerniku i raz po jego opuszczeniu. Po rozwiązaniu dylematu przez odwołanie do Augustyna, Tomasz przechodzi do refleksji na temat postępowania Piotra, na czym polega jego grzech⁴¹. Stwierdza, że grzeszność tej sytuacji związana jest z tym, iż Piotr zaufał bardziej sobie niż Panu (1), czynił się większym od innych uczniów (2) i przypisał sobie to, czego nie powinien (3).

Innym razem sprawa rozbieżności tekstualnych dotyczy także pytania o zgodność z osiągnięciami współczesnej dla Tomasza nauki. Tak jest w przypadku stwierdzenia dotyczącego paruzji i znaków ją poprzedzających, zwłaszcza spadających gwiazd z nieba. Kierując się refleksją Rabana Maura, który ów dylemat rozwiązuje, konfrontując ten tekst Mateusza z Mk 13,25, można dojść do wniosku, że chodzi o zmniejszenie światła, jakie obecne jest

³⁹ *In Matt.*, 1099 (cap. XIII, lect. 1).

⁴⁰ Por. *In Matt.*, cap. XXII, lect. 4, n. 1810.

⁴¹ *In Matt.*, cap. XXVI, lect. 5, n. 2212.

w gwiazdach⁴². A zatem kwestia dotyczy problemów tekstualnych, które stanowią w istocie próbę ustalenia sensu dosłownego, a nie pozostawanie na powierzchni tekstu.

2.3. *Planior/melior*

Zdarzają się jednak sytuacje, w których Tomasz określa pewne interpretacje jako ‘jaśniejsze’ lub ‘lepsze’, a więc zajmując w ten sposób stanowisko wobec dylematów interpretacyjnych. Wydaje się, że gdy posługuje się stwierdzeniem *planior*, przedstawia swoje podejście, czyli wybór celu interpretacyjnego, o tyle *melior* wskazuje na najlepszą formułę dla zrozumienia czy też oddania sensu dosłownego danego passusu.

Sens ‘jaśniejszy’ (*planior*) pojawia się u Tomasza, gdy odnosi się analizowane wątki do szerszego kontekstu, a nie tylko do słów, które bezpośrednio poprzedzały dane fragmenty⁴³. Ale niekiedy pojawia się pytanie, o którą dokładnie postać biblijną chodzi, jak w przypadku Mt 23,35, gdy mowa o Zachariaszu, synu Barachiasza, który przelał swoją krew. Tomasz stwierdza, że nie ma pewności, o którego Zachariasza chodzi, gdyż było ich trzech w Biblii, a czyni to falsyfikując po kolei przypuszczenia, że chodzi o jednego z proroków, ojca Jana Chrzciciela albo o syna Jojady, zabitego przez Joasza w przedświątyni (por. 2 Krn 24,20–22)⁴⁴. Widać wyraźnie, że wyjaśnienie *planum litterae* jest przeciwstawiane wyjaśnieniu mistycznemu, gdy w grę wchodzi interpretacja chrystologiczna. Stwierdzenie, że *plana est littera*⁴⁵ oznaczałoby brak dylematów dotyczących wyjaśnienia danego fragmentu.

Natomiast określenie lepsza, *melior*, także pojawia się w komentarzach biblijnych na określenie interpretacji najbardziej przekonującej na podstawie kontekstu. Choć inne są dopuszczalne lub pasują do pewnego aspektu wyjaśnień, o tyle jedna z tych interpretacji pasuje najlepiej, zdaniem Akwinaty⁴⁶.

A zatem widać, że w przypadku wątpliwości egzegetycznych Tomasz bierze pod uwagę spójność z celem dzieła, widocznym dzięki procedurze *divisio*

⁴² *In Matt.*, cap. XXIV, lect. 3.

⁴³ *In Matt.*, cap. XXIII, lect. 3, n. 1891.

⁴⁴ *In Matt.*, cap. XXIII, lect. 3, n. 1894.

⁴⁵ *In Matt.*, cap. XI, lect. 2: „...et potest exponi secundum planum litterae, vel secundum mysticum sensum”.

⁴⁶ *In Matt.*, cap. IV, lect. 2.

textus czy stosowaniu metafor, ale także łatwość interpretacji⁴⁷ lub dostępne warianty tekstowe⁴⁸.

Podsumowanie i wnioski

Przedstawione, z konieczności jedynie w dużym zarysie, zachowanie Tomasza wobec różnych możliwych interpretacji tekstów biblijnych, często sprzecznych ze sobą, odsłania jego założenia egzegetyczne i hermeneutyczne. Na tym polega dla niego interpretowanie Słowa Bożego, które nie jest prostym konkordyzmem, dla którego pomija się niewygodne interpretacje albo nie sięga się do tekstu oryginalnego. Wbrew oskarżeniom, zresztą kierowanym ogólnie w stronę przednowożytnej egzegezy biblijnej, św. Tomasz jest wrażliwy na różne warianty tekstowe, wyjaśnia terminy, odwołując się do języka hebrajskiego i greki, choć nie prowadzi egzegezy wprost na podstawie tekstów oryginalnych. Czego zatem szuka Tomasz biblista? Z pewnością interesuje go odkrycie ‘sensu’, który jest do odsłonięcia w tłumaczeniu i oryginale, a nie jedynie dywagacje nad brzmieniem słów. Dobrze to oddają jego własne słowa z komentarza do Ewangelii św. Mateusza, gdy zastanawia się, dlaczego Ewangelista pomylił prorocstwo Jeremiasza z Zachariaszowym i stwierdza, że „zadaniem dobrego interpretatora jest bowiem nie tyle rozważanie słów, ile sensu”⁴⁹. Takie podejście sprawia, że Tomasz patrzy ku przyszłości, starając się odkryć – w świetle tajemnicy Chrystusa – po co został napisany pod natchnieniem Ducha Świętego dany tekst, choć nie rezygnuje ze spojrzenia ku przeszłości, i jak często bywa u niego, nie chce jednego zamiast drugiego, lecz jedno i drugie.

Dlatego uprawiana przez niego egzegeza jest zorientowana na sens, który wypływa z jego teologii objawienia (Zatwardnicki 2022), a więc z przekonania, że nie chodzi jedynie o zgłębianie przeszłości, jakby Objawienie należało do zamkniętej historii, niczym skamielina skalna analizowana z perspektywy odległej epoki, ale jest żywe także w chwili jego odczytywania⁵⁰.

⁴⁷ *In Matt.*, cap. XXIII, lect. 3.

⁴⁸ *Super Io.*, cap. 6 l. 4.

⁴⁹ *In Matt.*, cap. XXVII, lect. 1: „officium est enim boni interpretis non considerare verba, sed sensum”.

⁵⁰ W publikacji wykorzystano informacje zdobyte w ramach realizacji grantu NPRH nr NPRH/U22/SN/0177/2023/12.

Bibliografia

- Burger, Maria. 2009. "Thomas Aquinas's Glosses on the Dionysius Commentaries of Albert the Great in Codex 30 of the Cologne Cathedral Library." In *Via Alberti: Texte – Quellen – Interpretation*, edited by Ludger Honnefelder, Hannes Möhle, and Susana Bullido del Barrio, 561–84. Münster: Aschendorff.
- Chenu, Marie-Dominique. 1997. *Św. Tomasz z Akwinu i teologia*, Kraków: Znak.
- Dahan, Gilbert, 2009. *Lire la Bible au Moyen Âge. Essais d'herméneutique médiévale*, Geneva: Droz.
- Dahan, Glibert. 1999. *L'exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval XIIe–XIVe siècle*. Paris: Les Editions du Cerf.
- Giambrone, Anthony. 2023. "Aquinas between Abelard and Erasmus: A Brief Ressourcement of Thomistic Theology of Biblical Translation." In *Engaging Catholic Doctrine: Essays in Honor of Matthew Levering*, edited by Robert Barron, Scott W. Hahn, and James R. A. Merrick. Steubenville: Emmaus Academic.
- Levering, Matthew. 2016. *Pismo Święte i metafizyka. Tomasz z Akwinu i odnowa teologii trynitarniej*. Kraków: Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii.
- Liere, Francis. 2022. "Hebraica Veritas": The History of a Christian Idea." In *From Theodulf to Rashi and Beyond: Texts, Techniques, and Transfer in Western European Exegesis (800–1100)*, edited by Johannes Heil and Sumi Shimahara, 21–42. Leiden: Brill.
- Lombardo, Nicholas. 2021. "A Voice like the Sound of Many Waters: Inspiration, Authorial Intention, and Theological Exegesis." *Nova et Vetera* 3: 825–869.
- Manresa, Ignacio. 2017. "The literal sense and the spiritual understanding of Scripture according to St. Thomas Aquinas." *Biblica et Patristica Thoruniensia* 10(3): 341–373. <https://doi.org/10.12775/BPTh.2017.018>
- Mantyk, Tomasz. K. 2019. „Migracje Słowa Bożego, czyli obrona wartości Wulgaty według Franciszka Titelmansa.” *The Biblical Annals* 9(3): 525–546. <https://doi.org/10.31743/biban.4682>
- Narvaez, Mauricio. 2015. "Intention, probabiles rationes and Truth: The Exegetical Practice in Thomas Aquinas. The Case of the *Expositio super Iob ad litteram*." In *Reading Sacred Scripture with Thomas Aquinas: Hermeneutical Tools, Theological Questions and New Perspectives*, edited by Piotr Roszak, Jörgen Vijgen, 141–169. Turnhout: Brepols.
- Persidok, Andrzej. 2015. "¿Revolucionario o «genio simplificador»? Santo Tomás de Aquino en la Exégese médiévale de Henri de Lubac." *Biblica et Patristica Thoruniensia* 8(3): 67–80. <https://doi.org/10.12775/BPTh.2015.018>

- Rozzak, Piotr. 2021. "Biblical Exegesis and Theology in Thomas Aquinas. Understanding the Background of Biblical Thomism." *Studium* XXIV(48): 13–25. <https://doi.org/10.53439/stdfyt48.24.2021.13-25>.
- Rozzak, Piotr. 2013. "Between Dialectics and Metaphor: Dynamics of Exegetical Practice of Thomas Aquinas." *Angelicum* 90(3): 507–534.
- Rozzak, Piotr. 2016. „Tomizm biblijny: metoda i perspektywy.” *Biblica et Patristica Thoruniensia* 9(3): 119–132. <https://doi.org/10.12775/BPTh.2016.024>
- Torrijos, David. 2019. "Santo Tomás como exégeta bíblico en su Comentario al evangelio de San Juan." *Fortunatae* 30: 225–256.
- Venard, Oliver-Thomas. 2009. *Le sens littéral des écritures*, Paris: Cerf.
- Vial de Amesti, Catalina. 2023. "Gracia y salvación en las epístolas paulinas según Tomás de Aquino." *Espíritu* 165: 37–56.
- Vijgen, Jörgen. 2018. "Aquinas's Reception of Origen: A Preliminary Study." In *Thomas Aquinas and the Greek Fathers*, edited by Michael A. Dauphinais, Roger W. Nutt, Andrew Hofer, 30–88. Ave Maria: Sapientia Press.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2022. *Od teologii objawienia do teologii natchnienia. Studium inspirowane twórczością Geralda O'Collinsa i Josepha Ratzingera*, Lublin: Academicon.